

İsayeva Nigar Fəxrəddin qızı⁸
NAXÇIVANDA DƏDƏ QORQUD İZLƏRİ
(Səfərəli Babayevin araşdırmalarında)

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının tarixini, etnoqrafiyasını, dilini, həmçinin coğrafiyasını öyrənmək üçün əvəzsiz ilkin mənbələrdən biridir. Burada tarixi-coğrafi reallıq bədii yaradıcılıq vasitəsilə əlaqəli şəkildə əks olunmuşdur. Dədə Qorqud dünyası, Dədə Qorqud irsi təkcə “Kitab”ın on iki boyunda deyil, həmçinin bu gün də Azərbaycanda mövcud olan, dastanla səsleşən, onun qəhrəmanlarının, o dövrün qəbilələrinin adlarını zamanımıza qədər qoruyub saxlayan toponimlərdə yaşayır. O təkcə Azərbaycanın deyil, digər türkdilli xalqların folklorunda, dastanlarında, rəvayətlərində, hekayətlərində, əfsanələrində və nağıllarında bu günümüze qədər gəlib çıxmışdır. Dədə Qorqud dünyasını yaşatmaqda Azərbaycanın müxtəlif regionlarında, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında rast gəlinən qədim Oğuz yaşayış məskənləri qalıqlarının, qəbiristanlıqların, məzarlıqlardakı at və qoç heykəllərinin, qədim insanın yaşadığı mağaraların, kahaların, əfsanələrin və s. də xüsusi rolu vardır. “Kitabi-Dədə Qorquddə adları çəkilən coğrafi obyektlərin bir qismi hal-hazırda həmin adları qoruyub saxlamaqdadır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqi və təbliği sahəsində Azərbaycan tədqiqatçılarından A.Musaxanlı, İsmayıl Hikmət, Əmin Abid, H.Araslı, Ə.M.Dəmirçizadə, M.Arif, M.H.Təhməsisib, Ə.Sultanlı, Mirəli Seyidov, Anar, M.A.Şirəliyev, F.Zeynalov, Ş.Cəmsidov, B.Budaqov, P.Xəlilov, S.Əlizadə, K.Vəliyev, Əjdər Fərzəli, S.Əliyarov, Səfərəli Babayev, Bəhlul Abdulla, Məhərrəm Qasımlı, Elməddin Əlibəyzadə və başqalarının xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Əlbəttə, indiyədək “Kitabi-Dədə Qorqud”un coğrafiyası, toponimiyası ilə bağlı qorqudsünaslıqda müəyyən işlər görülmüşdür. Lakin dastanın coğrafiyası tam halda, bütün dəqiqliyi ilə geniş, sistemli şəkildə ilk dəfə Səfərəli Babayevin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Bunun bir səbəbi də qorqudsünasların əsasən ədəbiyyatçı, dilçi, tarixçi, etnoqraf, pedaqoq və filosoflardan ibarət olması, onların sırasında peşəkar coğrafiyasünasların olmaması ilə bağlıdır. Oxuculara təqdim edilən bu kitabın müəllifi professor Səfərəli Babayev bəlkə də Azərbaycanda ilk peşəkar coğrafiyaçı qorqudsünasdır. Bu mənada onun “Naxçıvanda Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri adlı monoqrafiyası təqdirəlayiqdir. O, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun coğrafiya ixtisasını bitirmiş, qədim Naxçıvan diyarının təbiətinə həsr olunmuş elmi əsər yazıb dissertasiya müdafiə etmişdir. Səfərəli Babayev Naxçıvanın coğrafiyasına dair səmballı monoqrafiyanın, onlarla qiymətli məqalələrin müəllifidir. Yarım əsr ərzində coğrafiya fənnindən dərslər deyən Səfərəli müəllim Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin eyniadlı kafedrasına rəhbərlik edir. Elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, həm də Coğrafiya Cəmiyyətinin sədri kimi professor Səfərəli Babayev Naxçıvan diyarının coğrafiyasını və toponimlərini mükəmməl öyrənmişdir. Bütün bunlar onun “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının coğrafiyasına dair yeni faktlar aşkara çıxarmasına və həmin istiqamətdə təzə mülahizələr irəli sürməsinə və mühüm elmi nəticələr əldə etməsinə münbit şərait yaratmışdır. Səfərəli Babayev “Dədə Qorqud” dastanlarını yenidən və dərinlən oxuyub-öyrənmiş, dastanlardakı Naxçıvanla bağlı yer adlarının müəyyən olunması, dəqiqləşdirilməsi və izah edilməsi üçün geniş, dərin və əhatəli tədqiqatlar aparmışdır. Nəticədə o, “Dədə Qorqud”dakı əlliye yaxın toponimin Naxçıvan ərazisində mövcudluğu qənaətinə gəlmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqədar olan coğrafi obyektlər və tarixi-mədəniyyət abidələri Naxçıvanda əsasən üç regionda yerləşir: 1. Arazboyu düzənlik və alçaq dağlıq sahədə - Sədərək, Qaraçoban, Şəhur, Böyükdüz düzləri; Sədərək, Əyrək, Qazançılı, Qazançılar, Qaraçuğ, Böyükdüz kəndləri, Dərəşam qədim yaşayış məntəqəsi, Dərəşam suyu, Qaradərə. 2. Orta dağlıq sahədə - Əlincə qalası, Qazançı kəndi, Qazançı qalası, Ağ qaya, Salaxan qayası, Qarauş (Qaraquş) yaylağı, Qaraquc Dərbəndi, Məkkəz Dərbəndi. 3. Yüksək dağlıq sahədə - Qaraquc dağı, Göy göl, Qazan göl, Qazan göl aşırımı, Qa zangöl dağı, Qazanköç yaylağı və bunlarla bilavasitə əlaqədar olan Nəbi yurdu və Gəmi qaya. Əkinçilik, heyvandarlıq, ovçuluq və s. ilə məşğul olan oğuzlar bir növ yarımköçəri həyat sürmüş, heyvan sürülərini yazda dağlara - yaylaqlara qaldırmış, soyuqlar düşəndə arana - qışlaqlara endirmişlər. Ərazidə aşkar edilən yaşayış yerlərinin, qalaların qalıqları, qəbiristanlıqlar, insanların məskən saldıqları təbii mağaralar, dağların ətəyində qazılmış kahalar sübut edir ki, oğuzların həm dağlıq, həm də düzənlik (aran) sahələrdə daimi yaşayış məskənləri olmuşdur. Əldə edilən faktiki materiallar - coğrafi adların dil mənsubiyyəti, qəbiristanlıqlar, oradakı qəbirlərin istiqaməti, tikililərin meşəmarlıq üslubu, xalq arasında indiyədək yaşayan əfsanələr və s. şəksiz olaraq sübut edir ki, Naxçıvan ərazisinin ilk sakinləri oğuzlar Azərbaycan türkləri olmuşdur. Araşdırmalar, dastandakı coğrafi adların Naxçıvanda hal-hazırda mövcud olan toponimlərlə müqayisəli təhlili əsasında Naxçıvanın “Dədə Qorqud”la əlaqədar yer adlarını üç qrupa bölmək mümkündür:

1. Adları birbaşa dastanda göstərilən coğrafi obyektlər.
2. Dastanın qəhrəmanlarının və Oğuz tayfalarının adlarından törəndiyi güman edilən toponimlər.
3. Mikrotoponimlər.

Birinci qrupa daxil olan toponim 16-dır: Qaraçuğ kəndi, Qaraquc dağı, Dərəşam qədim yaşayış yeri, Dərəşam suyu, Şəhur (Şəruk) düzü və şəhəri, Əlincə qalası, Göy göl (Göycə dənizi), Köksü gözl, Ağ qaya, Salaxan qayası, Altuntaxt, Günorta dağı (Günortac), Qara dərə, Qara dağı, Göycə dağı (Göy dağı) və Dərbənd (Qaraquc, Məkkəz, Sirab və Tivi Dərbəndi). Dastanın baş qəhrəmanı Qazan xanın adı ilə əlaqədar olan toponimlər çoxluq (20-yə qədər) təşkil edib, Naxçıvan diyarının üç regionunda yerləşir (Kitabda oxuyun: Naxçıvanda Qazan xanla əlaqədar yer adları). Bəzi toponimlərin coğrafi mövqeyi, onların dastanın ayrı-ayrı boylarındakı hadisələrlə əlaqəli görünməsi

⁸ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fil.f.d., dosent.

belə fikir yürütməyə əsas verir ki, bu coğrafi obyektlər “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının adları ilə adlandırılmışdır. Bizcə, Qazan xanın adı ilə əlaqədar olan toponimlərin yaxınlığında Qaraquc dağının şərq hissəsində, Altuntaxtm şimalında yerləşən Buğaçəsmə bulağı, Buğaçəsmə dərəsi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un I boyundakı Dirsə xan oğlu Buğac xanın, Sədərək (rayonu, qəsəbəsi, düzü) dastanda Sədərəkdən - “Şərun ucundan” Əlincə qalasına doğru səfərə çıxan Səkrəkin, Əyrək kəndləri Əkrəkin, Arazboyu düzənliyin bir hissəsi olan Böyükdüz (düzü, kəndi) əsərin adlı-sanlı qəhrəmanlarından Bükdüz Əmənin, Sədərək düzünün qonşuluğunda yerləşən Qaraçoban düzü igid Qaraca çobanın adı ilə əlaqədardır. Sədərək rayonunda Qərbi Daşburun və Şərqi Daşburun dağları, Şərun rayonunda Aşağı Daşarx və Yuxarı Daşarx, Oğuzdaşı kəndləri, Babək rayonundakı təbii mağara Daşqala, Ordubad rayonunda Daşbaşı toponiminin Daş Oğuz adından törədiyini güman etmək olar. Bütün bunlara baxmayaraq, Naxçıvan MR-də “Kitabi-Dədə Qorqud”da adı çəkilən toponimlərlə və dastanın personajlarının adları ilə əlaqədar olan coğrafi adlardan yalnız Şərun, Dərəşəm, Qaraçuğ, Əlincə qalası tədqiqatçıların nəzərini cəlb etmiş, 50-dən artıq toponim diqqətdən kənarda qalmışdır. Adları çəkilən dörd coğrafi obyektəndən də Şərukun Şərun olması, Qaraçuğun da Naxçıvan diyarında yerləşməsi şübhə altına alınmışdır. Biz belə bir münasibəti hörmətli tədqiqatçılarımızın Naxçıvan diyamun toponomiyası ilə yaxından tanış olmamaları ilə izah edirik. Bu səbəbdəndir ki, dastanın bəzi boylarında qəhrəmanların səfərlərinin marşrutları, obyektlərin coğrafi mövqeyi, relyef şəraiti və s. bəzi tədqiqatçılar tərəfindən qeyri-obyektiv şəkildə izah edilir, toponimlərin yeri, səmti, bir-birindən olan məsafəsi qarışıq salınır, nəticədə ciddi anlaşılmazlıqlar yaranır. Uşun Qoca oğlanlarının səfər marşrutlarının istiqaməti, Salur Qazanın on min baş qoynunun hansı Dərbənddə saxlanılması, Qaraçuğun, Qaraqucun, Altuntaxtın, Salaxana qayasının, Günortacın və s. harada yerləşməsi məsələsi də mübahisəli məsələlərdəndir.

Səfərəli Babayevin tədqiqatlarında “Kitabi-Dədə Qorqud”da adı birbaşa çəkilən Naxçıvan toponimləri aşağıdakılardır.

- *Ağ qaya* - Salur Qazan: “Ağ qayanın qaplanının erkəgində bir köküm var” - Babək rayonu, Çalxan dağında, zirvəsi 1758 m.
- *Altuntaxt* - “Qazan bəy... geri döndü. Altuntaxtında yenə evini tikdi”. - Babək rayonu Qaraquc sahəsində yaylaq və qədim yaşayış yer.
- *Qara dərə* - “Qara dərə ağzında qadir verən qara buğa dərəsindən beşikin yənuğı olan... Qazan qartaşı Qaragünə çapar yetdi. - Culfa rayonunda çay. Arazın sol qolu, uzunluğu 40 km, Yayca düzündən axır. Daimi axıma malik deyildir, vaxtaşırı güclü sellər keçir.
- *Qaraçuğ* - “...Qaraçuğun qaplanı... Salur Qazan yerindən turmuşdu”. - Babək rayonunda kənd.
- *Qaraquc (Qaraqış)* - “Beyrək... aydır: “Qaraqucda Qazlıq atuma binərdim.” Babək və Şərun rayonları sərhəddində dağ və region.
- *Qara dağ* - “Bir yigidin Qaradağ yumrusunca malı olsa yığar durur.” - Şahbuz rayonunda 1758 m yüksəkliyində dağ. Külüs kəndindən 1 km cənubda yüksəlir.
- *Dərbənd* - Kafir: “Qazanın Qapılı Dərbənddə on min qoyunu vardır.” - Naxçıvan MR-də üç Dərbənd vardır: 1. Şərun rayonu Tənənəm kəndinin şimal şərqində, Qaraqucun qərbində yüksək qayalarla əhatə olunmuş yaylaq sahəsi. 2. Babək rayonundakı Çalxanqala ilə Şahbuz rayonunun Tırkeş kəndi arasında Məkkəz dağında yerləşən Dərbənd. Burada qədim işıqlar kəndi, “Qala yeri” deyilən sahə vardır. 3. Babək rayonunda Sirab mineral sularının “Kalba ayağı” qrupunun 1-2 km-də yerləşən Qapılı Dərbənd. Qədim yaşayış yerinin nişanələri, bürclər qalmaqdadır.
- *Dərəşəm* - “Dərəşəm ucundan keçdi, o qardaşı tutulan qoruya gəldi” - Babək rayonunda dəmiryol stansiyası, qəsəbə və qədim kəndin xarabalığı.
- *Dərəşəm suyu* - “Dərəşəm suyunu üzüb keçdilər” - Dastanda “Dərəşəm suyu” dedikdə Araz çayı nəzərdə tutulur.
- *Əlincə qalası* - “Əkrəyin yolu Əlincə qalasına düşdü” - Culfa rayonunda Əlincə çayın sağ sahilində Əlincə dağı (1821 m) üzərində qala.
- *Köksü gözəl* - “Köksü gözəl böyük dağa ova çıxdı” - Şahbuz rayonunda Salvartı dağında sahə və göl (“Göy su gözəl kimi də işlədilir.)
- *Günortac* - “Basat Təpəgözə söyləmiş: “Olduğum yer, yurdu mənəim Günortacdır”. - Babək rayonu Çalxan dağın qərb hissəsində qaya. Ona “Günorta daşı” deyirlər. Günorta olarkən onun kölgəsi tamam yox olur.
- *Salaxan* - “Basat... Təpəgözün qayası olduğu Salaxana qayasına gəldi. - Babək rayonunda Qazan yaylağının qərbində Salaxan dərəsinin sol sahilində uzun, yüksək, keçilməz qayalıq (Salaxan dərəsi, Salaxan bulaq, Salaxan yurdu, Salaxan mağaraları da vardır).
- *Şərun* - “Ondan Şərukun ucundan (Şəruk) Göycə dənizə təkin el çarpdı.” - Şərun düzü, Şərun şəhəri
- *Göycə dənizi* (Göygöl) - “Ondan Şərukun ucundan Göycə dənizə təkin el sarpdı.” - Ordubad rayonunda 3065 m yüksəklikdə göl.
- *Göycə dağı* - “Qazan bəy deyir: “Mən bu oğlanı götürüb ova gedim... Kafir sərhəddində cızıqlara, Ağlağana, Göycə dağa götürüb aparım.” - Göy dağ (2720 m) Culfa rayonunda Bəyəhməd kəndinin cənubunda Gilan çayın yuxarı axınının qərbində yerləşir. Ordubad rayonunda Göycələr sıra dağları, Culfa rayonunda Göynük kəndi vardır.

Xülasə

Aparduğumuz araşdırmalar, bir sıra tarixi və coğrafi dəlillər sübut edir ki, “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının əsas yaşayış məskənlərindən biri də Naxçıvan diyarı olmuşdur. “Dədə Qorqud”la əlaqədar olan toponimlər Azərbaycanda, onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan diyarında - Qərbi Azərbaycanda və onlarla qonşu olan ərazilərdə - Türkiyənin

şimal-şərqində, Gürcüstanın cənub-şərqində və Cənubi Azərbaycanın şimal hissəsində yerləşir və onlarla əlaqədar olan hadisələr, boylar bu ərazilərdə cərəyan edir. Məqalədə Səfərəli Babayevin “Kitabi-Dədə Qorqud”da verilən Naxçıvan toponimləri haqqında araşdırmaları tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, Naxçıvan, toponim, Ağ qaya, Dərəşam, Əlincə.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva